

УДК 342.95

ГЕНЕЗИС ТА СТАНОВЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ ТА НАУКИ В УКРАЇНІ

Вікторія САВІЩЕНКО,

кандидат педагогічних наук, доцент,
декан юридичного факультету

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

SUMMARY

The article is devoted to researching of historical genesis of becoming administrative and legal management of education and science in Ukraine. Analyzed the main historical events, that influenced on an origin of administrative and legal management of education and science in Ukraine; determined the stages of becoming and development of administrative and legal management of education and science in Ukraine; examined the difficulties and limitations that stood on the way of the construction of the system education and science in Ukraine; outlined the ways of modernization of administrative and legal management of education and science in Ukraine.

Key words: historical genesis, administrative and legal management, education and science, reformation, modernization.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню історичної генези становлення адміністративно-правового управління освіти та науки в Україні. Аналізуються основні історичні події, які впливали на виникнення адміністративно-правового управління освіти та науки в Україні; визначаються етапи становлення та розвитку адміністративно-правового управління освіти та науки в Україні; розглядаються труднощі та обмеження, які стояли на шляху побудови системи освіти та науки в Україні; окреслюються шляхи модернізації адміністративно-правового управління освіти та науки в Україні.

Ключові слова: історична генеза, адміністративно-правове управління, освіта та наука, реформування, модернізація.

Постановка проблеми. Людство, подолавши шлях від моделі первісного до постіндустріального, інформаційного суспільства, впевнено увійшло в третє тисячоліття. Нині прискорюється науковий прогрес. Світ перебуває на порозі нової сходинок цивілізаційного розвитку, формування наносуспільства. Швидка зміна технологій, глобалізація, висування на передній план гідності особистості зумовлює зростання ролі освіти та науки, потребу в їх модернізації, утвердженні інноваційного розвитку.

Україна за багатьма показниками не відповідає тенденціям цивілізаційних трансформацій, хоча має багату історико-правову спадщину, яка забезпечила у свій час розквіт Київської держави і стала надбанням світової культури. Основи української правової традиції закладені в таких збірниках і творах, як «Руська Правда», Устав Володимира Мономаха, Устав Ярослава Мудрого, «Правда Ярославичів», «Повчання Володимира Мономаха», «Слово о полку Ігоревім», «Слово про Закон і Благодать» Іларіона. Збагатили світову культуру й українські педагоги: А. Макаренко, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський та інші.

Сьогодні освіта та наука України переживає непрості часи. Прогрес або регрес цієї галузі залежить від багатьох чинників, один з них – адміністративно-правове управління.

Актуальність порушеної проблеми зумовлено й тим, що її висвітлення сприяє популяризації українського національного права, найкращого досвіду попередніх поколінь, здійсненню порівняльного аналізу минулого й сучасного, неповторюваності помилок, забезпеченню єдності й наступності адміністративно-правового процесу, розробці нових підходів до адміністративно-правового управління освіти та науки України.

Мета статті – визначити історико-правові особливості виникнення та становлення адміністративно-правового управління освіти та науки в Україні; з'ясувати специфіку адміністративно-правового управління на сучасному етапі функціонування національної системи освіти та науки; окреслити перспективи модернізації адміністративно-правового управління освіти та науки в Україні.

Для досягнення поставленої мети необхідно: простежити основні історичні події в процесі становлення адміністративно-правового управління освіти та науки в Україні; визначити періодизацію становлення адміністративно-правового управління освіти та науки в Україні; розглянути труднощі та обмеження, які стояли на шляху побудови системи освіти та науки в Україні.

Виклад основного матеріалу. Проблемам становлення та модернізації освіти та науки присвячено чимало досліджень українських педагогів – Н. Дем'яненко,

М. Євтуха, С. Калашнікової, В. Лугового, В. Майбороди, Н. Ничкало, А. Суценка, Т. Суценко та інших. З позиції філософії, історії, соціології, психології, правознавства, теорії державного управління, економіки проблеми освіти та науки висвітлені в працях В. Андрущенко, В. Бакірова, І. Бега, І. Зязюна, Т. Коломісць, В. Кременя, К. Левківського, М. Романенка, С. Сірополка, І. Степаненко, В. Тація та інших. Необхідність критичного переосмислення здобутків, помилок реформувань, визначення шляхів удосконалення освіти та науки України викликала появу низки комплексних досліджень (А. Лобанова, П. Лузан, Н. Павлова, Г. Січкаренко, Т. Фініков). Натомість суперечливість і формалізм нормативно-правової бази, непослідовність у діях влади, часта зміна політичних сил в країні, скасування започаткованих реформ і впровадження нових спричинили складний стан освіти та науки в незалежній Україні, що надає актуальності розробці окресленої теми.

Під генезисом адміністративно-правового управління у сфері освіти та науки України розуміємо історико-правові події, які зумовили виникнення системи взаємодії органів державної влади, керівників навчальних закладів та суспільства, сукупність нормативно-правових документів спрямованих на функціонування і розвиток української освіти та науки.

Науковий аналіз монографічної та дисертаційної літератури з окресленої проблематики доводить, що на сьогоднішній день відсутній єдиний загальноприйнятий підхід стосовно походження адміністративно-правового механізму управління освіти та науки в Україні. На наш погляд, виникнення і розвиток адміністративно-правового механізму управління освіти та науки в Україні необхідно співвідносити з історичними етапами становлення української державності та педагогічної думки.

У первісному суспільстві зароджувалися лише елементи управління навчання дітей. Люди жили колективно і разом виховували дітей, передавали набутий досвід. Виховання в безкласовому суспільстві мало однаковий характер для всіх. Відмінності були у вихованні дівчат та хлопців, вони обумовлювалися особливостями жіночої та чоловічої праці. У родовому суспільстві навчання дітей доручалося найбільш досвідченим членам. На цьому етапі суспільного розвитку особливого значення набуває народна творчість, релігійні традиції, виникає військове виховання.

Варто зауважити, що за часів язичництва існування писемності на Русі підтримувалося як індивідуальним, так і груповим навчанням грамоти. Останнє було зародковою формою шкіл, що з'явилися з винайденням буквено-звукової системи письма. До прийняття християнства існували школи 2-типу: язичницькі – для задоволення потреб язичницької верхівки, і християнські (християнство з'явилося на Русі задовго до його офіційного прийняття). Існування двох типів шкіл у перехідній

період від язичництва до християнства були характерним також для Візантії та інших великих країн [1, с. 19].

Перші літописні відомості про піклування руських князів про освіту пов'язується з іменем Володимира Великого та належать до часу хрещення України-Русі. Запрошуючи грецьке духовенство для хрещення населення України-Русі, Володимир Великий, хоч сам був неписьменний, дбав про те, щоб разом з християнством перенесли з Візантії освіту і все те, що знали греки. Але в греків у той час були лише приватні школи, де вчителі-дидаскали вчили дітей і проводили публічні читання [2, с. 34]. Немає жодної змоги визначити кількість шкіл та учнів у них. Стародавні школи були перейняті церковним духом. Книги переписувалися переважно людом духовним. На той період поняття «книга» означало святе письмо, церковну книгу. У цей період закладається одна з фундаментальних ознак української педагогічної традиції – ставлення до освіти як безумовної цінності, з якою пов'язані устремління людини до життєвого успіху.

Суперечливим залишається питання щодо адміністративно-правового механізму управління освіти та науки за часів Київської Русі. З одного боку, освіта не була масовою, її рівень зводився до уміння читати, а з іншого боку – великими київськими князями була започаткована національна, гуманістично орієнтована освітньо-наукова традиція, визначений курс державного управління на її розвиток.

Необхідно зазначити, що наукові знання в Київській Русі перебували під величезним впливом Візантії. Україна збагачувалась науковими досягненнями римських та грецьких учених, але не створювалися належні адміністративні умови для розвитку власної науки. У той період наукові знання мали рівень роздумів і міркувань. Говорити про реальні дослідження в цей період дуже важко. Філософи того часу знали вчення Аристотеля, Платона, але на практиці вони не використовувалися, відсутні повні переклади знань цих вчених. Тому приходилося задовольнятися ідеями, розробками, міркуваннями відносно науки.

Отже, освіта та наука в стародавніх слов'ян починали зароджуватися і розвиватися. Не можна заперечувати те, що дуже мало інформації відносно розвитку освіти та науки, але та інформація яка є на сьогодні, цілком підтверджує зародження освіти та науки ще в ті давні часи. Дуже спірним і неоднозначним є, на нашу думку, реальне існування організованих шкіл у той час та рівень освіти. Але те, що освіта та наука вже мали місце в розвитку стародавніх людей – це історичний факт.

У першій чверті XII століття українсько-руська земля розпалася на окремі князівства. Київ перестав грати головну роль центру. Замість такого центру утворилася Галицько-Волинська держава, яка активно втягувалася в культурні, духовні, політичні справи Європи. Даних про освіту та розвиток науки в період існування Галицько-

Волинського князівства дуже обмаль. Як зазначає О. Пилипчук, помітно вплинули на формування освіти та науки в Україні події 40-х років XIII століття, коли Київська Русь внаслідок татаро-монгольської навали й князівських міжусобиць припинила своє існування, прийнявши на себе найтяжчі удари диких орд і врятувавши від загибелі європейську цивілізацію. Своє продовження українська державність знайшла ще на 200 років у Галицько-Волинській державі [1, с. 14]. Татарська навала, на погляд деяких істориків, привела Наддніпрянську Україну до повного запусітіння, так що не може бути мови не тільки про подальший розвиток освітньої справи, а навіть про будь-яке культурне життя в безлюдній пустелі [2, с. 48]. Дійсно, унаслідок татарської навали в пожежах гинули церкви, школи, що й призвело до повної затримки розвитку освіти та науки в Україні.

Занепад Галицько-Волинського князівства призвів до кардинальних змін. Його доля почала вирішуватися в столицях інших держав, таких як Москва, Вільнюс, Відень, Варшава. Освіта на Галичині та Волині до часу прилучення першої до Польщі (1387), а другої – до Литви (1377), зберігала культурно-національну традицію Київської Русі, але поступово почала вбирати західну культурну традицію. У цілому розвиток освіти та науки в той час перебував у стані пригнічення та постійної боротьби українського народу за своє самовизначення – культурне та національне.

Розвиток науки і освіти в цей час можна охарактеризувати як період постійного пригнічення. Маючи привілеї шляхетського стану, українці, які займали більш високе соціальне становище, почали підпадати під вплив культури польської. Відбулося уповільнення реалізації власне українських національних інтересів, призупинився розвиток української культури, освіти та науки.

У подальшому XVI столітті розширення мережі українських національних шкіл стало головною метою національно свідомих українців, які справедливо вважали брак освіти основною причиною занепаду культурного й національного життя України [1, с. 52]. Спостерігається утворення нових культурно-освітніх закладів, розвиток освіти, культури, традицій. З'являються Острозька академія, братські школи, Києво-Могилянська академія.

Період другої половини XVII століття до кінця XVIII століття характеризується тим, що загальний рівень культури взагалі і освіти зокрема був значно вищий ніж у попередніх століттях. Однією з ознак вищих навчальних закладів того періоду було право надавати наукові звання – бакалавра, магістра, доктора; право мати власний суд над професорами і студентами, а не підлягати юрисдикції стороннього духовного чи світського суду; право студентів мати свої корпорації [2, с. 118].

Слід окремо зупинитися на тому, що велику роль у становленні української національної культури,

національного духу відіграло саме козацтво. Система козацького виховання передбачала такі рівні: дошкільне родинне виховання, родинно-шкільне, підвищена освіта. До козацького шкільництва належали козацькі, полкові, паланкові, січові, монастирські та церковно-парафіяльні школи. Окрім загальноосвітніх шкіл, тут існували спеціальні школи, які готували полкових старшин, військових канцеляристів. Існувала також Головна Січова школа (1754–1768), яка за змістом і характером навчання прирівнювалася до кращих братських шкіл [1, с. 61]. Козацькі школи внесли вагомий внесок у становлення освіти та культури українського народу. Система виховання в козаків готувала людей з високим рівнем честі, порядності, лицарів духу. Тут простежується широка пошана до дідів, батьків, прадідів, які із століття в століття захищали український народ задля здобуття свободи для нації.

У першій половині XVIII століття на Лівобережжі і в Слобідській Україні, що входили до складу Росії, рівень освіти був відносно високим. На території Лівобережної і частково Правобережної України до другої половини XVIII століття діяв адміністративно-територіальний полковий устрій на чолі з генеральною старшиною (гетьманом). Школи на цих територіях розміщувалися переважно в приміщеннях при церквах, а тому їх іноді й називали за назвою церкви: Покровська, Успенська. Методи навчання в школах були обмежені. Виховання було переважно релігійним [1, с. 75].

Кінець XVIII століття можна охарактеризувати як початок українського відродження та зростання національної свідомості, які були обумовлені історичною традицією та пробудженням до нового життя. Історично так склалося, що на межі двох століть (XVIII та XIX) Лівобережна Україна була в кращому стані щодо розвитку національної культури, бо вона майже до кінця XVIII зберігала свою політичну і культурну автономію. На інших українських землях у цей час спостерігалися складні політичний та соціально-економічний стани, культурний занепад. Після розділу Речі Посполитої, коли майже всі українські землі опинилися під владою Росії, нічого не змінилося.

Якщо XVIII століття вважається періодом русифікації української інтелігенції, то XIX століття – переломний етап у зміні соціальної природи. Головними рисами розвитку української інтелігенції цього періоду вважають інтенсивний кількісний ріст змін соціальних джерел формування, демократизацію її складу, зростання впливу в суспільно-політичному і економічному житті суспільства, остаточне оформлення в окрему соціально-професійну верству [3, с. 47]. Докорінно змінюється інститут освіти в індустріальному суспільстві XIX–XX століть. Ці зміни були зумовлені потребами науки, науково-технічного прогресу, змінами в культурі й житті людей. Освіта поступово стає доступною широким верствам населення. Поширюється мере-

жа середніх і спеціальних шкіл, значно збільшується кількість вищих навчальних закладів. Неповна, а потім і повна середня освіта стає необхідною умовою отримання професії в основних галузях промисловості. Також змінюється і сутність освіти. Якщо в доіндустріальний період її було орієнтовано головним чином на збереження й відтворення культури, досвіду і знань попередніх поколінь, то в індустріальному суспільстві освіта стає активним елементом, ключовим чинником суспільного прогресу, культурних і соціальних змін.

Багато прогресивних рішень у галузі освіти було прийнято в 1970–1990 рр. Закон УРСР «Про народну освіту» (1974), Основні напрями реформи загальноосвітньої та професійної школи (1984), Основні напрями перебудови вищої та середньої спеціальної освіти в країні (1986). Проте значна частина положень цих документів не була втілена в життя.

Реформи 60–70-х рр. XIX століття характеризувалися серйозними змінами урядової політики у сфері освіти, суттєвою демократизацією системи управління галуззю, розширенням автономії навчальних закладів. Цьому сприяло впровадження нової системи управління народною освітою через губернські і повітові училищні ради, яка мала беззаперечні переваги перед системою одноосібного управління через інститут державних чиновників. Позитивне значення мало і надання права відкриття шкіл не тільки урядовим відомствам, а й органам місцевого самоврядування (земствам, міським управам), сільським товариствам, приватним особам [4, с. 430]. Розвиток науки в XIX столітті тісно пов'язаний із університетами, заснованими на території України як форпости російської науки, які створили умови для формування професійної спільноти і організованої системи досліджень. Університети і чисельні наукові товариства при них стали центрами розвитку науки і культури. Першим університетом, заснованим на території України, став Харківський [3, с. 6]. На початку 90-х років XIX століття значним стимулом для розвитку української науки було заснування товариством цілої мережі наукових і науково-популярних періодичних видань, таких як «Зоря», «Життя і слово», «Літературно-науковий вісник» [5, с. 47]. Важливою віхою в розвитку науки й освіти стало започаткування в 1907 р. Українського Наукового Товариства в Києві – першої у Наддніпрянщині наукової інституції, організованої на демократичних принципах вільної асоціації українських вчених. Велику роль в утворенні товариства відіграв гурток, який об'єднував еліту довкола журналу «Киевская старина» (1882–1907).

На початку XX століття наукова спільнота в Росії та Україні розвивалися інтенсивно, створюючи нові організаційні форми – державні, приватні науково-дослідні інститути й лабораторії, численні наукові товариства. Багатоманітність організацій, установ, товариств створювала складну структуру дослідної і

прикладної діяльності наукової спільноти. Проте в умовах післяреволюційної кризи економічної і правової систем політична влада почала справляти вирішальний вплив на інституціалізацію форм діяльності наукової спільноти. Включно державне фінансування і контроль, а також повсюдна ідеологізація стали інструментами впливу державної влади на всі сфери громадського життя. Їх проникнення в науку крок за кроком перетворило організацію науки у форми, зручні для адміністративно-бюрократичного командування [3, с. 255].

На початку 1920-х років в Україні виникла особлива система організації науки. Поряд із збільшенням кількості навчальних закладів Академією наук і галузевими установами була сформована мережа науково-дослідних установ, частина яких наприкінці 20-х – початку 30-х років перетворилися в інститути. Науково-дослідні кафедри виникали частіше за всього при вищих навчальних закладах, де вони могли одержувати хоч би елементарну матеріальну базу. Вони не займалися навчальним процесом і стали самостійними установами. Кафедри були пов'язані у своїй роботі загальними кабінетами і лабораторіями з Академією наук, вищими навчальними закладами, дослідними станціями, науково-практичними установами і підприємствами. Вони готували нові кадри для науково-дослідних установ і вишів. Всього в Україні на початку 20-х років організовано 84 науково-дослідних кафедри [3, с. 131]. У кінці 20-х – початку 30-х років XX століття позначилася тенденція до збільшення загальноосвітніх закладів, з'являються професійні загальноосвітні навчальні заклади, потреба в яких викликана індустріалізацією та колективізацією. У ці ж роки було розгорнуто боротьбу з ліквідації неписьменності в Україні. Таким чином були створені умови для переходу до загальної початкової освіти і впровадження неповної середньої освіти. Однак усі ці зміни велися в процесі зміцнення тоталітарного режиму, який заважав вільному розвитку української школи [6, с. 73].

Радянська наука сформувалася в умовах централізованої системи наукової діяльності, яка характеризувалася всеохоплюючим плануванням і жорстким контролем, при диференціації всієї системи науки на самостійні сектори (академічна, галузева, заводська наука) [3, с. 248]. Наука України в радянський період розвивалася як складова частина наукового потенціалу СРСР і тому в цілому копіювала структуру, принципи функціонування, розміри, співвідношення між секторами союзної науки. Загальна чисельність працюючих у науці за кінець 80-х років складала 640 тис. чоловік, а наукових працівників 130 тис. чоловік при кількості наукових організацій 700 [3, с. 244]. У цілому вся система освіти та науки (дошкільне виховання, середня і вища школи, аспірантура, система організації підготовки і захисту дисертацій, присвоєння вчених звань і наукових ступенів) в умовах колишньої СРСР була централізована.

Після розпаду СРСР перед Україною постали складні завдання реформування освітньої системи, розв'язання яких ускладнювалося внутрішніми політичними, економічними та соціальними проблемами. Еволюція освітньої та наукової сфер за часів Незалежності України відбувалася в чотири етапи. Перший з них (1991–1995) виокремив проблему як цілісність, як соціальне завдання українського державотворення; другий (1995–1999) ввів її у систему національних потреб та інтересів і до широкого міжнародного контексту цивілізаційного розвитку людства. Третій (1999–2012) – непослідовне реформування освіти та науки України призвело до масовизації вищої освіти, невідповідності високого індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП) за класифікацією ООН реальному освітньому рівню населення, відсутності залежності між рівнем освіти людини та її доходами, зниження впливу освіти та науки на динаміку обсягів ВВП, національного доходу.

Перехід від централізовано-тоталітарного до демократичного адміністративно-правового управління системою освіти та науки України виявився складним. За цей час були прийняті нормативно-правові акти (Закони України «Про освіту» від 26.06.1991, «Про вищу освіту» від 17.01.2002, «Про дошкільну освіту» від 11.07.2001, «Про загальну середню освіту» від 13.05.1999 та інші), розпочаті реформи, які часто-густо мали непослідовний і суперечливий характер. Наприклад, понад 5-ти років проводилася реформа загальної середньої освіти. Школи переходили на 12-річний термін навчання, але за рік до організації навчання 12-го класу реформу відмінили. У системі вищої освіти відбулися зміни, які спричинили зниження якості освіти, девальвацію цінності освіти. Так, неузгодженість ринку праці і освіти, відсутність державного управління процесом працевлаштування молоді залишає безробітними тисячі випускників ВНЗ. Необґрунтовано збільшилася кількість вищих навчальних закладів та студентів за рахунок надання статусу «вищого навчального закладу» навчальним закладам I–II рівнів акредитації, які не навчають студентів на рівні 5B згідно з Міжнародною стандартною класифікацією освіти ЮНЕСКО. Впровадження багатоканального фінансування (залучення позабюджетних коштів) освіти та науки не вирішило проблеми забезпечення матеріальними ресурсами.

Зазнав змін і навчальний процес. У вищу освіту механічно і формально переносилися принципи Болонського процесу без урахування вітчизняних педагогічних традицій, ментальності народу, фінансової підтримки. Так, автономія українських вишів досі обмежена: відсутня фінансова самостійність, право визначати структуру і обсяги підготовки фахівців, визнавати дипломи інших університетів на підставі двосторонніх угод, присвоювати наукові ступені. Організація навчального процесу здійснювалася відповідно до Положення про організацію навчального процесу у вищих навчаль-

них закладів, затвердженого Наказом МОН № 161 від 02.06.1993, Тимчасового положення про організацію навчального процесу в кредитно-модульній системі підготовки фахівців, затвердженого Наказом МОН № 48 від 23.01.2004, Методичних рекомендацій щодо запровадження Європейської кредитно-трансферної системи та її ключових елементів, затверджених Наказом МОН № 943 від 16.10.2009. Зазначені документи суперечили один одному, спричиняли правові колізії, вносили плутанину в педагогічну практику. Двадцятирічний період перманентного реформування системи освіти та науки відзначився безсистемним характером прийняття суб'єктивних рішень різними міністрами щодо стратегічного бачення її розвитку.

Визначення четвертого етапу еволюції освітньої та наукової сфер за часів Незалежності України (кінець 2011 р.) пов'язуємо із прийняттям таких прогресивних документів, як Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. (від 09.12.2011), Національна рамка кваліфікацій (від 23.11.2011), Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014, Наказ МОН «Про визнання таким, що втратив чинність наказу Міністерства освіти і науки України від 30.12.2005 № 774». За останні два роки в Україні зроблено рішучі кроки в напрямку вдосконалення та розвитку системи освіти та науки.

Висновки. Підсумовуючи наведене, необхідно виділити наступні періоди становлення адміністративно-правового управління освіти та науки в Україні: 1) перший період – від початку заснування українських племен до падіння Київської Русі XIII століття; 2) другий період – від початку XIII століття до першої половини XVII століття; 3) третій період – від другої половини XVII століття до першої половини XIX століття; 4) четвертий період – від другої половини XIX століття до першої половини XX століття; 5) п'ятий період – від першої половини XX століття до здобуття незалежності України 1991 року; 6) шостий період – від початку здобуття незалежності України до сьогодні. Така класифікація має досить умовний характер, однак дуже чітко та послідовно розкриває історичний зміст виникнення та становлення адміністративно-правового управління освіти та науки в Україні. Кожний із зазначених періодів характеризується системою адміністративно-правових засобів, методів та форм державного управління, від яких і залежить розвиток освіти та науки. Низка нормативно-правових актів, які були прийняті в різні періоди розвитку, дозволили проаналізувати ті труднощі та обмеження, які стояли на шляху побудови ефективної та дієвої системи освіти та науки в Україні.

Освіта та наука працює на довгострокову перспективу. Модернізація адміністративно-правового управління повинна змінити статус цих сфер від «тягаря» до «двигуна» економіки, проходити в контексті цілеспрямованої державної політики, розвитку і гармонізації законодавчої бази, проведення комплекс-

су соціально-економічних заходів, світових тенденцій розвитку освіти та науки: гуманізації, гуманітаризації, нанотехнологій, збереження найкращих вітчизняних педагогічних традицій.

Список використаної літератури

1. Лузан П.Г. Історія педагогіки та освіти в Україні : [навчальний посібник] / П.Г. Лузан, О.В. Васюк. – К. : НАККіМ, 2012. – 296 с.
2. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наук. думка, 2001. – 912 с.

3. Онопрієнко В.І. Історія української науки ХІХ–ХХ століть : [навчальний посібник] / В.І. Онопрієнко. – К. : Либідь, 1998. – 304 с.

4. Прокопенко Л.Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (ІХ – початок ХХ століття) : [монографія] / Л.Л. Прокопенко. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2008. – 488 с.

5. Любар О.О., Федоренко Д.Т. Історія педагогічної думки і освіти в Україні / О.О. Любар, Д.Т. Федоренко. – Ч. II : Княжа доба. – К. : Милосердя, 1994. – 256 с.

6. Гуз А.М. Становлення та розвиток шкільної правової освіти України (1991–2007) : [монографія] / А.М. Гуз. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. – 431 с.

